

ANNA ORRIOLS

Universitat Autònoma de Barcelona. anna.orriols@uab.cat

Tresors amagats e encantats. La meravella sota terra*

Resum: Les llegendes sobre la formació, l'existència i la descoberta de tresors són presents en la majoria de les cultures i les èpoques, i sovint comparteixen trets distintius del gènere. El component prodigiós que les sol caracteritzar ha acompanyat també la cerca real de tresors, subterrània especialment, activitat comuna des d'antic a tot arreu. Tot i la seva naturalesa material i l'estricta legislació a la qual era sotmesa, la cerca de tresors rarament es desvincula del món meravellós. Llegendes, buscadors de tresors, astròlegs, reis i pràctiques màgiques transiten tant per la realitat com per la literatura al voltant d'un fenomen que, al seu torn, té força en comú amb les històries de descobertes de relíquies. És per això que *inventiones* de cossos sants i històries de tresors comparteixen no només tòpics literaris sinó també iconogràfics. Aquest estudi (que té principalment en compte territoris de la Corona d'Aragó durant la baixa edat mitjana) vol destacar, d'una banda, el caràcter dual d'una activitat que degué ser freqüent i en la qual realitat i fabulació interactuen constantment. D'altra banda, aborda el seu reflex iconogràfic en les arts figuratives coetànies.

Paraules clau: cerca de tresors, llegenda, prodigi, astrologia, màgia, *inventio*, relíquia.

Abstract: Legends about the formation, existence, and finding of treasures are present in most cultures and times, and often share distinctive genre traits. The element of prodigy that usually characterizes them has also accompanied the real search for treasures, especially underground, a common activity since ancient times everywhere. Despite its material nature and the strict legislation to which it was subject, treasure hunting is rarely disassociated from the wondrous. Legends, treasure hunters, astrologers, kings and magical practices pass through both reality and literature dealing with a phenomenon that, in turn, has much in common with the accounts of relic findings. That is why *inventiones* of holy bodies and stories of treasures share not only literary but also iconographic themes.

This study (which mainly focuses on territories of the Crown of Aragon in the late Middle Ages) seeks firstly to highlight the dual nature of an activity that must have been frequent and in which reality and fable interact constantly. Secondly, it deals with the iconographic reflection of the activity in the contemporary figurative arts.

Keywords: treasure hunting, legend, prodigy, astrology, magic, *inventio*, relic.

* Aquest estudi s'ha dut a terme en el marc del projecte *Movilidad y transferencia artística en el Mediterráneo medieval, 1187-1388: artistas, objetos y modelos - Magistri Mediterranei* (MICINN-HAR2015-63883-P).

A les *Gesta regum anglorum* (c. 1125) Guillem de Malmesbury dedicava unes pàgines a la figura de Gerbert d'Orlhac, el papa Silvestre II, que contribuïrien a fonamentar la seva consideració com a nigromant.¹ Entre els episodis prodigiosos que li atribueix, hi ha el que explica que al Camp de Mart de Roma hi havia una estàtua metàl·lica que feia el gest d'assenyalar i portava escrites al front les paraules *Hic percutite* (pica aquí). Molts li colpejaven el cap pensant que d'aquesta manera accedirien a un tresor. Segons l'historiador anglès, Gerbert s'adona que on cal buscar aquest tresor és just on el dit de l'estàtua projecta l'ombra quan el sol es troba en el zenit. Marca aquest punt i, quan es fa de nit, acompanyat pel seu ajudant, retorna a l'indret. Amb les seves arts fa que la terra s'obri i així poden accedir a un palau subterrani, on tot és d'or, inclosos els seus habitants, entre els quals hi ha soldats. Troben una estança, il·luminada per un carboncle, on un rei i una reina seuen a taula, atesos pels seus servents. També hi ha un arquer que apunta la pedra preciosa amb una fletxa, a punt per disparar. Si algú allargués la mà per tocar res, totes les figures se li llençarien al damunt. El criat de Gerbert, pensant que enmig de tanta riquesa ningú no trobarà a faltar un ganivet de taula, l'agafa. Aleshores, amb gran brogit, les figures es posen en moviment, l'arquer dispara la fletxa i tot queda en la més absoluta foscor. Gerbert fa deixar el ganivet al seu criat i, guiats per la llanterna que aquest portava, aconsegueixen fugir. Una miscel·lània cronística francesa (Amiens?) de principis del segle XIV, titulada *Abregé des histoires divines*, inclou una versió d'aquest episodi en un text sobre la vida i el papat de Gerbert.² Com el carboncle de l'estança màgica, il·lumina el relat amb una deliciosa il·lustració (fig. 1).

Fig. 1. *Abrégé des histoires divines*, França (Amiens?), 1300-1310. Nova York, Pierpont Morgan Library, MS M.751, f. 100v (© The Morgan Library & Museum, New York).

- 1 Les llegendes relatives a Gerbert han estat minuciosament analitzades en diversos estudis de Massimo Oldoni, reescrits i actualitzats a OLDONI 2008. Per a les *Gesta regum anglorum* utilitzo l'edició de HARDY 1840, 277-278, i la traducció a l'anglès de GILES 1847, 176-177.
- 2 Nova York, Pierpont Morgan Library, MS M.751 (f. 100v). STONES 2013-2014, I-1, 26, 49 n. 66. Sobre aquest passatge (i imatge) en el context dels autòmats com a *mirabilia*, CAMILLE 1989, 244-258, esp. 253-255 i TRUITT 2015, 79-82.

Totalment o parcialment, sempre amb variants, aquest relat compta amb versions posteriors. La més semblant –tot i que evidencia valdre's d'alguna altra font– és un dels *exempla* recollits a les *Gesta romanorum* (segle XIV), protagonitzat per un clergue anònim i amb un desenllaç menys feliç.³ Diversos ingredients que configuren la peripècia subterrània de Gerbert es fonamenten en tradicions anteriors i es reconeixen també en altres llegendes medievals. Entre les primeres hi ha la que ja entre alguns autors llatins alimentava la idea que el subsol de Roma amagava tresors fabulosos⁴ o la que atribuïa a les estàtues antigues, entre altres coses, la facultat de contenir, custodiar o fer descobrir tresors.⁵ D'altra banda, hi ha històries que s'articulen al voltant d'una estàtua que indica de forma críptica el lloc on s'amaga un tresor i de l'habilitat d'algú per resoldre l'enigma. És el cas d'una figura de marbre, a Apúlia, que porta una inscripció al cap («kalendis maii oriente sole habebat caput aureum»), que permetrà a un captiu sarraí, capaç de desxifrar-ne el significat, trobar un tresor enterrat allà on es projecta l'ombra de l'estàtua en tal dia.⁶ L'episodi es retroba al *Flos mundi*, crònica universal catalana de principis del XV, en què es resol d'una manera molt més expeditiva:

En Apulia fou trobada I ymage de lautó molt gran la qual en lo seu cap tenia un cercle on avia scrit k(a)l(endi)s maii oriente sole auré lo cap d'aur. La qual com un sariaï veehes legida la scriptura trencà lo cap a la ymage e trobay infinit tresor del qual reemé si mateix e molts daltres.⁷

En aquesta línia i amb relació al relat de Gerbert al Camp de Mart també s'ha invocat l'estàtua de bronze daurat que hauria fabricat Virgili a Nàpols i que portava gravada la inscripció «on assenyaló, hi ha un tresor», mentre amb un dit apuntava a una muntanya i amb l'altre al seu propi estómac. Tot-hom buscava, infructuosament, vora la muntanya fins que un home begut, enrabiat amb l'estàtua, la va trencar i va aparèixer l'or que guardava a l'interior.⁸

Al seu torn, la figura de l'arquer metàl·lic que deixa a les fosques Gerbert i el seu ajudant reapareixerà en dues llegendes que coincideixen a adjudicar-ne l'autoria, novament, a Virgili. En una, l'objectiu és el cràter del Vesuvi,⁹ en l'altra, la flama que il·lumina Roma, com s'explica al *Virgilius*, una vida anglesa de principis del XVI.¹⁰

A part d'això, i en termes generals, diversos elements de la història de Gerbert participen de l'ambient en què s'agrupen altres relats relacionats amb tresors. Estances subterrànies fabuloses, pedres precioses que les omplen de claror, fórmules màgiques per obrir forats i portes, o personatges convertits en estàtues són presents, per exemple, en les *Mil i una nits*.¹¹ El conte de la setzena nit descriu un palau on tot és fet de materials preciosos, hi ha habitants petrificats i una de les cambres és il·luminada per un gran brillant. En el famós conte d'Aladí el protagonista és enganyat i utilitzat per un mag i astròleg que ambiciona una làmpada meravellosa. Per mitjà d'encanteris, el mag fa que la terra

3 *Gesta romanorum*, 221-222.

4 GRAF 1923, p. 119-142.

5 DAWKINS 1924. Aquesta idea ha perviscut llargament en l'àmbit popular en territoris musulmans, on les inscripcions que acompanyaven algunes estàtues eren considerades indicacions de l'emplaçament d'un tresor; cf. GREENHALGH 2016, 338-340.

6 OLDONI 2008, 152. La història es recull a l'*Auctarium Ursicampinum*, una de les ampliacions (1155-1200) de la *Chronographia* de Sigibert de Gembloux (c. 1030-1112); BETHMANN 1844, 470. La mateixa inscripció es retroba en una història posterior (s. XIV) ben similar, en la qual l'estàtua és de coure i es troba a Roma (GRAF 1923, 130).

7 *Flos mundi* (París, Bibliothèque Nationale de France, ms. Espagnol 11, f. 292v). Arribo al text per la menció que en fa CORTADELLAS 2002, 123.

8 A la crònica universal (*Weltchronik*) que escriu a finals del segle XIII Jans der Enikel; cf. GRAF 1923, 133; ZIOLKOWSKI & PUTNAM 2008, 931-932. Aquesta història també es retrobarà al *Libro de los Exemplos por ABC* de Sánchez de Vercial (s. XIV), que situa l'estàtua dalt d'una columna en un desert inconcret; GRAF 1923, 131; GUTIÉRREZ 2011, 340.

9 COMPARETTI 1872, 24.

10 ZIOLKOWSKI & PUTNAM 2008, 1015.

11 Ja havien assenyalat les concomitàncies amb l'episodi del Camp de Mart COMPARETTI 1872, 84 i GRAF 1923, 128.

s'obri enmig de tenebres, tremolors i sacsejades, i fa baixar Aladí a unes estances subterrànies plenes de riqueses que no podrà tocar si no vol quedar convertit en pedra.¹² Tancat allà pel mag, aconseguirà sortir-ne gràcies a l'anell que aquell li havia donat abans de baixar i del qual surt un esclau, semblant, diu el conte, a un dels genis de Salomó.

Explicada l'anècdota del Camp de Mart, Guillem de Malmesbury també menciona Salomó per tal de justificar els mitjans poc ortodoxos emprats per Gerbert.¹³ I és que la consideració de Gerbert com a mag fa que la seva figura s'entremescli, en el llegendari medieval, amb la d'altres personatges amb la mateixa reputació, com Salomó o Virgili.¹⁴ Aquest darrer adquireix l'anomenada al segle XII.¹⁵ Sembla que Gerbert també.¹⁶ Tots tres veuen transformada la seva imatge amb el temps.¹⁷ I és l'atribució de poders màgics el que els reuneix al voltant del tema dels tresors. La que acaba implicant-hi també, de manera indirecta i com veurem, Cebrià, l'antic mag convertit en sant.

L'aventura gerbertiana, doncs, és tota fabulació i els fils amb què ha estat teixida s'entremesclen amb els d'històries i personatges similars. Tanmateix, independentment de quins en siguin la localització i els protagonistes, aplega elements que també són presents, com veurem, en la majoria dels casos de recerques reals de tresors: el caràcter meravellós o llegendari de la seva naturalesa, formació o contingut; la capacitat, només a l'abast d'uns quants, d'interpretar indicis, i la utilització d'habilitats o mitjans especials i prodigiosos per a accedir-hi. Les figures reials –autòmats d'or en segon pla a la història de Gerbert– seran també habituals en bona part dels afers de tresors.

Històries de tresors

Les històries i llegendes sobre cerques de tresors són universals i intemporals. Des de l'antiguitat fins als nostres dies la literatura (Poe, Stevenson, Tolkien...) i el cinema (Houston, Spielberg...) no han desaprofitat –i, de fet, han seguit alimentant– el món de fantasia i aventura que els acompanya. Seria difícil trobar algun territori que no compti amb un repertori d'antigues llegendes relatives a llocs on s'amaguen magnífics tresors, recordats molts cops encara en el folklore i la toponímia locals. En ocasions són custodiats per éssers fabulosos i per trobar-los es requereixen habilitats extraordinàries, ja sigui l'enginy per desxifrar indicacions críptiques, coneixements d'astronomia o el domini de pràctiques màgiques.

La combinació de circumstàncies reals –com són les troballes més o menys fortuïtes d'objectes valuosos– i de les llegendes que s'hi fonamenten i n'amplifiquen la magnitud ha anat senyalant al mapa els territoris on més intensament s'han buscat tresors. Els que tenien un passat arqueològicament ric convidaven amb arguments sòlids –i encara ho fan– a cercar riqueses i objectes al subsol. La fantasia feia la resta i alimentava tota mena d'històries farcides de prodigis.

Els sumptuosos enterraments reials de l'antic Egipte, amenaçats des d'un bon començament pels saquejadors de tombes, van fer que l'activitat de cerca de tresors s'hi mantingués de forma especial-

12 *Las mil y una noches* 1990, I, 108-109, per al conte de la setzena nit; i II, 107-196 esp. 116-124 per al famós conte d'Aladí, de controvertit origen i afegit a principis del XVIII al compendi (SADAN 2001, 173-176 en fa un estat de la qüestió). No són els únics contes relacionats amb tresors que es recullen a *Las mil i una nits* (IRWIN 2004, 185).

13 *Gesta Regum Anglorum*, HARDY 1840, 278; GILES 1847, 177. OLDONI 2008, 146-148, considera la menció a l'anell (*sigillum*) de Salomó un indici del coneixement de fonts àrabs orientals.

14 cf. COMPARETTI 1872, 79-80.

15 És quan se'l comença a relacionar amb estàtues màgiques, restes arqueològiques i indrets particulars, se li atribueixen poders i coneixements sobrenaturals i se'l té per mag i astròleg (ZIOLKOWSKI & PUTNAM 2008, 825).

16 Potser resulti oportú apuntar que la consideració de Gerbert com a nigromant es recull al ja esmentat (n. 7) *Flos Mundi* català (f. 284v-285v) (cf. CORTADELLAS 2002, 71). Transcriu el que es diu al f. 285: «Emperò en aquesta dita Ciutat [Sevilla] aquest Gilibert après totes les arts de nigromància e per lo saber de aquestes ell obrava» i «...car per alguns fo notat de art de nigromància».

17 BUTLER 1997.

ment destacable.¹⁸ En general, als països de cultura àrab ha estat enormement popular. Existia fins i tot la figura professional del *mutalib* (caçador de tresors), la naturalesa del qual és descrita per algú que en va ser, Al-Jawbari, i que en la seva obra *Kashf al-Asrar*, escrita el segle XIII, adverteix tant dels perills que comporta per als que s'hi dediquen com dels enganys perpetrats pels falsos buscadors.¹⁹ La picaresca acompanyarà, sovint i arreu, els afers de tresors.

En determinats territoris de la península Ibèrica com Galícia i Astúries, on han abundat els jaciments de metalls preciosos i les restes arqueològiques antigues (com dòlmens, *castros*, túmuls),²⁰ el tema dels tresors s'ha mantingut viu en la tradició popular i en la literatura culta, i ha interessat autors com Cunqueiro.²¹ A Sardenya, els tresors amagats (els anomenats *siddadu*, del llatí *sigillatum*, «segellat») són una presència habitual en la cultura tradicional i motiu d'estudi de folkloristes i filòlegs sards i catalans d'ençà del segle XIX. En aquell moment, l'interès per aquestes llegendes desencadenà també una campanya de recerques no exempta d'elements pintorescos i va donar peu a una abundant producció literària que va des dels sonets fins a una comedieta teatral.²²

Una constant en la formació de la topografia llegendària dels tresors té a veure amb la consideració que quan els habitants d'un territori en fugen arran d'una conquesta o d'una expulsió és possible que hagin enterrat els seus béns, tot preveient la possibilitat de tornar-hi i recuperar-los algun dia.²³ La idea és present en les tradicions del món àrab nord-africà, on en ocasions es diu que els francs i, sobretot, els romans, havien amagat llurs riqueses i les havien encantat just abans de la conquesta musulmana d'Egipte i del Magrib.²⁴ Lleó l'Àfricà, ell mateix membre d'una família refugiada al Marroc després de la caiguda de la seva Granada natal en mans cristianes, ho certifica tardanament en el *Libro de la cosmographia et geographia de Affrica* (1526).²⁵ A l'altra banda de la Mediterrània es produïa la situació inversa, i el que es buscava eren els tresors que haurien ocultat els musulmans a mesura que avançava la conquesta cristiana. El *Liber Sancti Jacobi* constitueix un testimoni primerenc d'aquesta idea, en afirmar que la terra dels gallecs «es rica en tesoros sarracenos» i quan, parlant de l'ídol de Cadis fabricat per Mahoma, vaticina que davant el senyal de la futura conquesta cristiana els sarraïns «huirán todos, tras esconder en tierra sus tesoros».²⁶ A la península Ibèrica van anar-se formant tota mena de llegendes al respecte, que lògicament anirien *in crescendo* a mesura que els cristians avansessin cap al sud i rebrien una nova embranzida, ja en època moderna, arran de l'expulsió dels moriscos (1609).²⁷

A l'illa de Mallorca, un rica tradició rondallística ha conservat el record d'una colla d'indrets, especialment coves, convertides en suposat amagatall de tresors màgics d'èpoques pretèrites que l'ideari popular illenc agrupava sense distincions sota un genèric «temps dels moros». Aquestes coves foren molt probablement refugi dels resistents musulmans arran de la conquesta cristiana de

18 Aquest context és descrit al pròleg de KAMAL a l'edició de 1907 del *Livre des perles enfouies...*, II, p. I-VIII.

19 IRWIN 2004, 184-90: «In the Arab lands (...) treasure-hunting was both a sophisticated occult science and a popular obsession» (185).

20 Les nombroses troballes de tresors en monuments prehistòrics a la Galícia dels segles XV i XVI van portar a la creació de la figura d'un comissari per a tresors de Galícia, la denúncia de saquejos i l'obtenció de llicència per excavar les tombes de «gentiles galigrecos». Tot plegat derivaria en una veritable febre de cerca de tresors i saquejos de necròpolis durant el segle XVII (CASTRO 2007, 82-83; SUÁREZ 2001, 23-29). Aquesta situació es pot fer extensiva a Astúries, a partir de motius semblants i de l'abundància de jaciments aurífers, fet que ha arribat a convertir la cerca de tresors en un veritable fenomen de masses els darrers segles (SUÁREZ 2001).

21 Textos diversos de l'autor sobre els tresors s'apleguen a CUNQUEIRO 1984.

22 ARMANGUÉ 1999; i estudis de diversos autors recollits a ARMANGUÉ 2001, 105-157.

23 Si bé centrat en l'alta edat mitjana, fa algunes consideracions respecte als diversos orígens i naturalesa dels tresors TOMASI 2009.

24 *Livre des perles enfouies*, III-IV.

25 LLEÓ L'ÀFRICÀ, *De l'Afrique*, t. I, vol. I, 420-421, 462-463, 560-573.

26 *Liber Sancti Jacobi* 2004, 556 i 427-428, respectivament.

27 BARRIOS 1996. Semblantment hauria succeït arran dels diversos episodis de persecucions antisemites al llarg del segle XIV i sobretot amb l'expulsió dels jueus en temps dels Reis Catòlics.

l'illa per Jaume I el 1229.²⁸ Un cop més, el fet de trobar de manera fortuïta béns abandonats pels qui havien fugit es convertia en esquer per a la cerca de «tresors», activitat que a Mallorca s'arribaria «a convertir en poc manco que una professió».²⁹

En el pròleg del *Regiment de la cosa pública* (1383), que Francesc Eiximenis va escriure per als *jurats* de la ciutat de València amb tot de consells per al bon govern, el franciscà afirma que en diverses parts del regne hi ha notables tresors amagats d'ençà que els moros en foren expulsats. Adverteix que aquests podrien haver transformat l'aspecte de les coses amagades per mitjà de «malefícis». Fins i tot es refereix a llocs on n'hi pot haver i recomana pressionar els moros «antics» de l'indret, i fins i tot turmentar-los, per fer-los revelar on són tals amagatalls.³⁰

Un segle i mig més tard, l'historiador i teòleg valencià Pere Anton Beuter (1490-1554) ofereix un detallat retrat d'una pràctica força comuna en terres valencianes a la seva època. Beuter la desaprova, però amb la seva crítica ens n'ofereix un interessant testimoni. En la segona part de la *Corónica* tracta, entre altres coses, de «Como se tomó Denia, y de los thesoros que los Moros ascondieron debaxo de tierra, y de lo que se ha de creer de los encantamientos». Explica com, després de la conquesta cristiana de la ciutat, els musulmans, abans de marxar-ne, «enterraron todo el thesoro que tenían debaxo de tierra». Això li dona peu a fer una digressió amb la finalitat de «desengañar mucha gente que se pierde en esto, creyendo muchas vanidades de encantamientos». Hi explica llavors que els «moros» que eren expulsats de les seves cases, si no es podien endur les riqueses, les enterraven pensant en una futura oportunitat de recuperar-les. Els qualifica de «hechiceros supersticiosos» i de saber «cosas del arte magia» i explica que quan enterraven tresors «aguardavan cierta hora a su propósito de la superstición y como nigrománticos encomendavan aquel dinero a un espíritu, que con su arte mala llamavan, y conjuravan con sus çahumerios, y otras vellaquerías, y assí aquel diablo tomava a cargo de guardar aquel thesoro, y no dexalle descubrir, sino de la suerte que estava entre ellos convenido, y se le respondía a la regla con que se lo encomendava, y porque este negocio se hazia cantando, llamavase aquello encantamiento». Els que desconeixien aquestes «artes malas», en canvi, usaven dues menes de «cautelos». Una consistia a desanimar possibles descobridors cristians tot enterrant, al voltant del «vaso» que guardava el tresor, d'altres que contenien cendres o bé ossos humans o animals per tal de fer creure que es tractava d'enterraments «de gentiles, o de moros». L'altra «cautela» consistia a fer «vanos escondrijos», falsos tresors «poniendo debaxo de tierra algunas tinajas, y encima poniendo señales», com si «dentro oviesse algun gran thesoro». Afegeix que «asi lo asentavan en libros de memoria», de manera que si «los Moros que con el Rey andavan topavan con aquellos escritos, si los provavan, hallando que era burla, lo dixessen a los Christianos, y por ello se descuydassen de buscar estos thesoros escondidos».

Beuter relata, finalment, un d'aquests enganys del qual ell mateix diu haver estat testimoni a Gandia l'any 1539. Seguint les indicacions per trobar un tresor d'un «morisco que traya el libro» (més endavant l'anomena «el moro que hazía el ministerio»), s'havien desenterrat tot de gerres de fang petites plenes de cendra, carbó, «huessos de artículos, quadrillos de saetas, y hierros de dardos y lanças, con algunos anillos de plata, y cercillos, y otras bugerías de poco valor». Un total de vint-i-set gerretes posades en filera portaven fins un gran clot on semblava que hi hagués hagut enterrada una tina o alguna cosa semblant. És llavors quan passen uns vells i un els explica que cap a 1495 havia vist uns moriscos fent el mateix que ara feien ells i que, quan va tornar a l'indret, va trobar-hi una gran tina trencada i vuit o deu monedes morisques d'or, que encara conservava parcialment.³¹

28 BERNAT & SERRA 2001, 29-48. Sobre la cerca de tresors a Mallorca, sobretot al segle XVI: OLIVER 2011.

29 BERNAT & SERRA 2001, 44.

30 EIXIMENIS, *Regiment*, 27.

31 BEUTER 1551, lib. II, cap. XLVIII, f. 136v-137v.

En qualsevol cas, i encara que en moltes ocasions fos de manera fortuïta, de tresors se'n trobaven, com se'n troben –i busquen– encara. A l'edat mitjana –com en altres èpoques– els tresors monetaris o de peces d'orfebreria, si bé podien ser relacionats amb fets o personatges extraordinaris, interessaven sobretot pel seu valor material. Però alguns objectes antics trobats sota terra eren freqüentment considerats fabulosos en si mateixos i portadors de propietats màgiques. Lamentablement, tenim poques proves que documentin el que sens dubte era un fet. Al Principat es coneixen escassíssims testimonis medievals de troballes arqueològiques. El rei Martí, el 1408, s'interessa per «algunes gerres de pedra marbre les quals foren trobades dejus terra» a l'església de Sant Basili de Roses, i ordena que li siguin enviades totes si són de pedra i, en cas contrari, tan sols la més petita.³² No podem inferir de la notícia, però, quin valor específic se'ls donava, ni de quan es considerava que eren, com tampoc no es fa referència en cap moment a circumstàncies sobrenaturals amb relació a la troballa o a la seva naturalesa.

Molt més interessant, en canvi, és el rastre d'una probable troballa real que s'infereix d'un relat miraculós que, com tan sovint passa amb les llegendes, és ben possible que s'hagi elaborat a partir d'un fonament real. Es coneix per una versió castellana del segle XVI, però tot indica que ha de ser anterior.³³ Explica com l'any 1021, al lloc de *Muntayola*, prop de Lleida, fou trobada una mà de marbre sota terra. Els cavadors que l'havien descobert la varen portar a la propietària del terreny, que se la va quedar. La dona adorava la mà i la utilitzava per fer encanteris, motiu pel qual fou empresonada «por nigromantica y hechizera». Un cop a la presó, va resar a la mare de Déu de Montserrat tot prometent-li que, si l'alliberava, li portaria la mà com a ofrena. Deslliurada del captiveri, el camí cap al santuari montserratí inclourà diverses peripècies acompanyades de fets prodigiosos, ocasionats tant pel caràcter de la mà desenterrada com per la intervenció divina. Aquesta llegenda reflecteix la comuna mala interpretació d'objectes del passat trobats sota terra –en aquest cas probablement el fragment d'una estàtua romana– i la seva consideració des d'una perspectiva sobrenatural.³⁴ Semblantment s'havia fet amb escultures antigues i objectes diversos i, especialment, amb gemmes, pedres tallades i camafeus.³⁵

Cercadors de tresors

De tresors se n'han buscat arreu i sempre, i la seva cerca s'ha regulat legalment, però la realitat prosaica de lleis i documents, del presumible cansament físic dels cavadors i del repartiment del botí amb el propietari legal del terreny han conviscut la majoria de vegades amb singulars pràctiques màgiques i amb les més insòlites fabulacions.³⁶

Pel que es veu tant en la realitat com en la ficció, rarament era una activitat solitària. Ben sovint, calien intermediaris, persones que, suposadament, tenien informació sobre l'amagatall d'un tresor determinat o posseïen coneixements que els permetien esbrinar on n'hi havia i –tan important com el primer– accedir-hi. No cal dir que això suposava un perill. L'avidesa de riqueses, les troballes reals, les suposicions i les llegendes eren un terreny adobat per a l'oportunisme i l'engany, sobre la qual

32 RUBIÓ I LLUCH 1908-1921, I, doc. DX, 443-444; CARRERAS *et al.* 1999, 92, afirmen que es tractaria d'urnes funeràries de ceràmica.

33 *Es un dels setanta miracles recollits a La Hystoria de fray Juan Garin y de como fue fallada la ymagen de nuestra señora de Monserrate. Con algunos milagros a invocacion de nuestra señora de Monserrate* (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 1527, f. 61-68v). El donà a conèixer GIVANEL (1920, § 15, 293-294), que el considera imprès a la primera meitat del segle XVI i versió castellana d'un manuscrit català «primitiu» no conservat (274).

34 RIU-BARRERA 1994, 117-118.

35 WRIGHT 1844; EVANS 1922 (esp. 118-120).

36 Un estudi recent i general és el de DILLINGER 2012b.

cosa ja advertia al-Jawari el segle XIII. A Londres, el 1418, es condemna l'endeví Thomas Forde, acusat de fer creure a una dona que li proporcionaria un tresor enterrat pel seu marit i 200 lliures si ella li pagava els instruments del seu ofici, el menjar i beure i s'hi casava.³⁷ Res gaire allunyat d'algunes notícies a les actuals pàgines de societat dels diaris, o de les estafes a les xarxes socials.³⁸

Era freqüent, també, recórrer a mitjans diversos, com manuscrits, mapes, anells, cristalls³⁹ o vares amb propietats especials, com les d'avellaner.⁴⁰ Algunes devien ser molt preuades, com es desprèn de la reclamació adreçada al governador d'Eivissa l'any 1368 de «iiii vergues de avellaner aptes [...] a cercar tresor amagat o encantat».⁴¹ La data del document el converteix en un valuós testimoni, que precedeix en potser un segle el més antic que es coneixia al respecte, un encanteri alemany de la segona meitat del segle XV i que implica, també, quatre branques:

Jo us conjuro, quatre vares d'avellaner, en nom dels quatre evangelistes... per tal que ens mostreu el tresor real que esperem trobar... Jo us conjuro en nom dels tres sants mags... Que [les vares] ens mostrin el veritable tresor tal i com l'estrella que els anava davant els va mostrar el veritable infant Jesuscrist.⁴²

La consideració que tot allò que es trobés sota terra pertanyia al rei comportava la corresponent legislació i la sol·licitud de permisos per cercar tresors, la qual cosa ha fet que l'activitat deixés rastre documental, en forma de llicències reials concedides per dur-la a terme. I és precisament aquesta circumstància la que ens proporciona, també, algunes de les excepcionals imatges contemporànies de cavadors de tresors. Els anomenats *Sachsenspiegel* (*Mirall dels saxons*) són una col·lecció alemanya de lleis consuetudinàries. De l'original, en llatí, perdut, se'n va fer una versió en baix alemany cap a 1225, de la qual se'n conserven uns 460 manuscrits. D'entre els pocs que són il·lustrats, n'hi ha quatre del segle XIV que ho són abundantment, amb imatges que glossen visualment el text.⁴³ La referència a les troballes sota terra és clara i escarida: «Alles, was sich tiefer im Boden befindet als ein Pflug gelangt, gehört also dem König» (Tot allò que sigui més profund a terra d'on arribi una arada, pertany al rei) i és traduïda visualment, de forma força literal i prosaica, al costat (fig. 2 i 3).

Fig. 2. *Sachsenspiegel* d'Oldenburg, acabat el 1336. Oldenburg, Landesbibliothek CIM I 410, f. 22v (CC BY-SA 4.0).

37 SAUNDERS 2010, 72.

38 A la Mallorca de mitjan segle XIX diversos incauts es van deixar enganyar per cartes que, procedents de Ceuta, els demanaven diners a canvi d'un plànol que identificava els llocs de l'illa on hi havia riqueses enterrades (OLIVER 2011, 334).

39 El cristall era valorat, entre altres coses, per les seves propietats endevinatòries (HALLEUX 2007, esp. 47). En un lapidari en català de la primera meitat del segle XV llegim que el cristall «fa somiar e revelar sacrets amaguats» (GILI 1977, 6).

40 DYM 2011, 51-76; DILLINGER 2012a; DILLINGER 2017. L'ús de vares perguarir i cercar coses amagades, àmpliament estès arreu d'Europa, és el precedent de la radioestèsia, mètode paracientífic que ha arribat fins a l'actualitat i que encara utilitzen els saurins per detectar corrents subterranis d'aigua.

41 FAJARNÉS 1900.

42 La versió és meua a partir de la de DILLINGER 2017, 129.

43 MANUWALD 2007.

Fig. 3. *Sachsenspiegel* de Dresden, c. 1350-1365. Dresden, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, Mscr. Dr. M 32, f. 12 (Public Domain Mark 1.0).

Als estats de la Corona d'Aragó es detecta ben aviat la regulació de l'activitat de cerca de tresors, testimoniada documentalment d'ençà del segle XIII, durant el regnat de Jaume I, i que compta amb testimonis progressivament més freqüents a mesura que avancem pels segles XIV i XV. De fet, són molt abundants, com demostren els estudis que recullen, sobretot, concessions de llicències per cercar i cavar tresors, però també la persecució dels que en cercaven sense permís. Tan sols per al regne de València entre els anys 1404 i 1471, Terol en reuneix més de 30;⁴⁴ a l'Arxiu del Regne de Mallorca, Oliver n'ha recollit 40.⁴⁵ Se sumen als que ja s'havien anat publicant anteriorment, en nombre més reduït⁴⁶ i a les notícies que n'aporten un o dos casos⁴⁷ i, encara, als exemples esparsos inclosos en reculls documentals de tipus més general.⁴⁸ Encara se n'hi ha afegit algun molt recentment,⁴⁹ i la impressió és que en poden aparèixer d'altres. Caldria sumar-hi l'aplec notable i pioner de M. Roberti d'una setantena llarga de notícies documentals relatives a tresors a Sardenya durant el domini de la Corona d'Aragó.⁵⁰

La legislació sobre tresors tenia a veure amb la regalia que atorgava al rei el dret sobre les riqueses del subsol. La corona, habitualment necessitada de recursos, tenia amb això una possibilitat

44 TEROL 1997.

45 OLIVER 2011.

46 ARAGÓ 1968; PALACIOS 1977.

47 SANXO 1903-1904; ARASA & RIPOLLÉS 1999.

48 ROCA 1928, 194-195 (i mencions puntuals a altres documents a ROCA 1921, 131 i 148 –cf. *infra* n. 52 i 54). MARTÍNEZ FERRANDO 1948, II, 23-24 (que publica tres documents); TOLOSA *et. al* 2011, III, doc. 1244, 689-690 (que publiquen un document, només esmentat per Terol [n. 44], sobre el qual em va cridar l'atenció Rafael Cornudella, i que fa referència a una heterogènia societat formada per onze ciutadans d'oficis diversos de València per cercar tresors, entre els quals hi ha un picapedrer i un pintor de nom Jaume Miró); RODRIGO & RIERA 2013, 911, doc. 842.

49 GIRALT 2018b.

50 ROBERTI 1910. Tristament per als propòsits d'aquest estudi, però, cap dels documents reunits (de mitjan segle XV fins a mitjan segle XVII) no menciona que el tresor sigui encantat o custodiat per criatures fabuloses, cosa si més no soprenent en un territori amb un ric folklore relatiu als tresors, al qual he fet referència més amunt. Tampoc no s'hi esmenta cap recurs a pràctiques o intermediaris especials. En canvi, són força propixos a detallar i descriure el contingut d'alguns d'aquests tresors, eminentment monetaris.

d'obtenir-ne.⁵¹ Els documents determinen que el rei es quedarà una part del que es trobi, i sovint s'especifica que hi haurà un delegat reial que supervisarà la tasca. El monarca també vetllava, d'aquesta manera, perquè només poguessin cercar tresors persones a les quals s'havia concedit llicència i perseguia les que ho feien al marge del permís reial. Malgrat que es tracta, doncs, de documents legals que regulen de manera pragmàtica una activitat destinada a obtenir beneficis econòmics, en ocasions permeten rastrejar el component llegendari que envolta els tresors o bé testimonien el recurs a l'astrologia i a la màgia per a localitzar-los o desencantar-los.

Un exemple il·lustratiu que reuneix tots aquests ingredients és la llicència atorgada el 1364 pel rei Pere el Cerimoniós a dues dones perquè puguin cercar i extreure qualsevol tipus de tresor. És l'únic que conec, d'altra banda, en què es fa referència a la seva custòdia sobrenatural:

Nós en Pere etc. per tenor de les presents atorgam a vós, na Miquela, muller d'en Pere Arnau de Riusech de la ciutat de València, e a na Maria Sánchez, filla d'en Johan de lo Trillo, al loch de Muntalba, e a cascun de vosaltres que pugats traure, cercar e traure o ffer traure per qualsevol persones per vós d'açò deputedores tots e sengles tresors, axí d'aur con d'argent e qualsevulla altres menes de qualsevulla metalls de qualsevol condició o natura, que sien ab caves o sens caves, *axí encantats com no encantats, los quals tresors e altres béns encantats se diu que stan en guarda de alcunes donzeles o persones encantades* axí en lo dit loch de Muntalba com en qualsevol ciutats, viles, lochs e castells et altres lochs deserts o poblats e térmens d'aquells en tota la nostra senyoria deçà mar e dellà mar en la ciutat e isla e Regne de Mallorques. Volem, emperò, que vós et cascuna de vós e alcunes persones que hajen part ab vós de les dites coses siats tenguts de donar a nós dels dits tresors e metalls e altres béns per vós atrobats la meytat e que del romanent puyats ffer a totes vostres volentats...⁵²

També es mencionen «tresors encantats o amagats» a la llicència atorgada pel mateix monarca l'any 1373 per cercar-los i cavar-los dins la ciutat i al Camp de Tarragona.⁵³ Se'n fa esment, també, a la concedida per l'infant Joan un any més tard a «Abdal·là Almonestet e Abduleziç Almonestet, moros vehins del loch de Matet de la Vall d'Almonezir, qui sots en moltes coses esperts, en especial tu, dit Abdal·là, qui és astrolegia e metge» per buscar «tot tresor encantat o antigament amagat», del qual se'n podrien quedar, especifica, una tercera part.⁵⁴

Entre els cercadors de tresors es documenten persones de tota mena.⁵⁵ Si bé en alguna ocasió s'ha assenyalat la relativa freqüència amb què la documentació menciona jueus i musulmans, també s'ha relativitzat.⁵⁶ Però més enllà del que indiqui la documentació legal, a la península Ibèrica medieval, on la presència musulmana era encara un fet en certs indrets o bé un record prou present en altres, sovintejaven les tradicions que vinculaven els sarraïns a l'existència de tresors –arrelades encara en el folklore i la toponímia popular. Se'n feien ressò, ja s'ha dit, autors com Eiximenis o Beuter. I l'existència d'una tradició literària àrab sobre cerca de tresors sembla ser determinant, com veurem, en escrits cultes sobre la matèria. Amb tot, la vinculació de sarraïns amb tresors es detecta més enllà dels territoris que havien estat sota domini musulmà. El relat de l'estàtua d'Apúlia mencionat més

51 PALACIOS 1977, 281-286; TEROL 1997, 156-158.

52 El document havia estat mencionat molt breument a propòsit dels guardians sobrenaturals que custodiaven tresors encantats (ROCA 1921, 131); s'ha publicat recentment de forma íntegra (GIRALT 2018a, 770-771, n. 21). La cursiva és meua.

53 ROCA 1928, 194-195.

54 Igualment mencionat per ROCA 1921, 148, i transcrit ara íntegrament a GIRALT 2018a, 770.

55 TEROL 1997, 151-155, l'únic estudi on s'ha analitzat el perfil dels cercadors.

56 ARAGÓ 1968, 9; OLIVER 2011, 321. Ho ha relativitzat TEROL 1997, 151, a partir de la documentació que examina, del segle xv a València.

amunt tenia com a protagonista un captiu sarraí. En la *Historia Anglicana* del benedictí Thomas Walsingham († c. 1422) s'explica el «casu mirabile» ocorregut al País de Gal·les l'any 1344, quan un metge sarraí demana permís al comte de Warren per capturar una serp que guarda un gran tresor en una caverna.⁵⁷ Prop de dos segles i mig després, aquesta notícia portarà John Dee, entre altres coses astròleg i assessor de la reina Elisabet I d'Anglaterra, a sol·licitar autorització per buscar aquest i altres tresors.⁵⁸

Si en la crònica de Walsingham apareixia un metge sarraí, en el document del Cerimoniós de l'any 1373 tot just esmentat en trobàvem un altre, que, a més, era astròleg. I això ens situa en un altre escenari...

Reis, astròlegs, màgia

En el context general de l'interès per l'astronomia i l'astrologia a l'Occident europeu de la baixa edat mitjana i de la presència notable d'astròlegs a les corts, la Corona d'Aragó va viure un capítol rellevant en temps del llarg regnat de Pere el Cerimoniós (1338-1387) i del seu fill Joan I (1387-1396). Ambdós apreciaren els astròlegs, varen fomentar la traducció i la redacció de tractats sobre la matèria i varen formar una nodrida biblioteca de temàtica astrològica.⁵⁹

Bartomeu de Tresbens va ser un metge i astròleg de probable origen occità, possiblement format a Montpeller, que va servir Pere el Cerimoniós, el seu fill i futur successor Joan i la muller d'aquest, Mata d'Armanyac.⁶⁰ Tresbens va compondre per al Cerimoniós diverses obres d'astrologia en català, la més coneguda de les quals és el *Llibre de les nativitats*.⁶¹ A mitjan 1369 o poc abans enllestia un opuscle dedicat exclusivament a la cerca de tresors, el *Libel d'investigació de tresors* (o *Libel d'investigació de tresors o algunes coses amagades encercar*). Escrit per ordre del rei, com el mateix Tresbens especifica en el pròleg, es coneix per una còpia del segle XV.⁶² Es conserven sis dels vuit breus capítols que el componien, els quals, sempre sobre la base de càlculs astrològics, tracten de com verificar si el que es cerca és al lloc suposat, el valor, antiguitat i grandària que té; si es podrà trobar i en quin lloc precís. Els dos capítols perduts eren dedicats a calcular si el tresor es trobava sobre o sota terra i a quina profunditat o altura.⁶³ El mateix Tresbens menciona les seves fonts, entre les quals hi ha Ptolemeu, però sobretot importants referents de la tradició astrològica àrab, que utilitza en la seva versió llatina.⁶⁴

Es tenen notícies d'un altre text, perdut, relacionat igualment amb la cerca de tresors i probablement amb el Cerimoniós. Es coneix per la menció que se'n fa en un manuscrit de la Biblioteca Vaticana de c. 1430 (Barb. lat. 3689), que inclou un breu fragment en occità (f. 59rv) que comença

57 SAUNDERS 2010, 97. El text es troba a: THOMAS WALSINGHAM, I, 264.

58 En una carta del 1574 al tresorer reial: STRYPE 1824, 2-II, ap. XLV, 558-563, esp. 560.

59 CHABÁS 2004; CIFUENTES 2006, 189-222.

60 Sobre els orígens de Bartomeu de Tresbens, la seva trajectòria i la seva vinculació a la cort: GIRALT 2017, GIRALT 2018a i GIRALT 2018b.

61 cf. l'edició BARTOMEU DE TRESBENS 1957-1958.

62 El manuscrit (Ripoll, Biblioteca Lambert Mata, Fons Mata, Manuscrits, XXI) inclou, a més del *Libel d'investigació de tresors* (f. 166-173v), totes les obres conservades de Tresbens, a part d'altre material de caràcter astrològic. L'estudi i l'edició recents del *Libel* es deuen a Sebastià Giralt (GIRALT 2018a), a qui agraeixo que em permetés llegir el seu treball quan encara no era publicat. Per a la data de l'opuscle, vegeu p. 763.

63 Sobre el contingut del *Libel*, GIRALT 2018a, 763-765 i GIRALT 2018b, 16-18.

64 Sempre segons GIRALT (2018a, 766-769 i 2018b, 18-19), que analitza les fonts del *Libel*, Tresbens es basa sobretot en el *Liber Completus* d'Abenragel (primera meitat del segle XI), traduït al castellà a l'entorn d'Alfons X com a *Libro conplido de los judizios de las estrellas*. També recorre al *De interrogationibus* d'Omar Tiberiades (darrer terç del s. VIII-principis del s. IX) i, en menor mesura, a Messahala, Albumasar i Alcabici.

«Ara vos vuellh mostrar los lox que son en Espanhia hon a alcus tezaurs» i que afirma estar basat en un *Libre del rey Peyre de Aragon*, que el rei hauria traduït per tal de mostrar on hi ha tresors encantats pels sarraïns i gentils.⁶⁵ Però tal com s'ha assenyalat, aquest llibre del rei Pere no s'ha d'identificar amb l'obra de Tresbens, amb la qual no té res a veure i d'altra banda, està basat en la màgia ritual i no pas en l'astrologia.⁶⁶ El manuscrit vaticà aplega, a més del fragment esmentat, una sèrie d'*experimenta* en llatí (53-58v), senzilles fórmules màgiques de naturalesa diversa per guardar o trobar tresors i coses robades, o bé per eliminar els dimonis que els puguin custodiar. S'hi esmenta també un anell amb un diamant per trobar tresors.

Amb aquesta combinació de guia d'indrets on hi ha tresors i de fórmules màgiques per desencantar-los, el manuscrit vaticà sembla ser testimoni d'un exemplar perdut adscriuible a un gènere de textos que degué tenir força difusió. Fou abundant en el món àrab, on en seria un exemple el *Llibre de les perles amagades*.⁶⁷ Hi pertany, també, el *Libro de San Cipriano*, conegut popularment com *Ciprianillo*, un grimori, llibre de màgia, que, entre altres coses, s'utilitzava per desencantar tresors i incloïa un *routeiro de tesoros* que indicava els nombrosos llocs de Galícia on se'n podien trobar. L'atribució a sant Cebrià deriva de la llegenda segons la qual Cebrià d'Antioquia havia estat mag i, abans d'abandonar la màgia per convertir-se al cristianisme, hauria recollit els seus coneixements en un llibre. Exemple de la llarga pervivència popular dels manuals màgics per buscar tresors, el denominat *Ciprianillo* té uns orígens molt imprecisos que s'han situat tant al segle XVI com a finals del XVIII. La seva naturalesa de compendi de receptes fa que n'hi hagi versions diverses, de contingut variable.⁶⁸ La seva popularitat fou extraordinària, es va arribar a estendre al Brasil i fins i tot se'n va publicar una paròdia a la Corunya a mitjan segle XIX.⁶⁹ La part relativa al desencantament de tresors és una combinació entre un grimori i les llistes de tresors que circulaven per la península des del segle XVI, conegudes amb múltiples designacions (*gacetas*, *gacepas*, *recetas*, *liendas*, *tumbos*) i que foren especialment populars en indrets amb un pes important de tradicions i llegendes relacionades amb l'existència de tresors.⁷⁰

Les pràctiques màgiques, sovint perseguides, han deixat, en general, poc rastre escrit.⁷¹ El seu ús per a cercar tresors, tal com s'intueix a través de la seva reiterada presència en la literatura i es desprèn d'algunes al·lusions documentals, devia ser molt comú, si no habitual. No serà fins al segle XVI, però, que es documentaran de manera abundant, a partir dels processos inquisitorials, alguns dels quals investiguen persones que havien cercat tresors per mitjà de la màgia.⁷²

Inventiones. Els tresors sants

Matthew Paris explica, en la *Chronica majora* (1240-53), com sant Albà havia revelat l'indret de la tomba de sant Amphibalus a un laic de nom Robert l'any 1177. El sant hauria visitat intempes·tivament Robert en somnis, l'hauria fet llevar i vestir depressa i l'hauria portat fins a un turonet on reposava el cos sant. Guiant-li el polze, li hauria fet traçar una creu al terra, que s'hauria obert

65 GIRALT 2012, 211; 2014, 241; 2018a, 772.

66 GIRALT 2012, 211-212; GIRALT 2014, 241.

67 *Libre des perles enfouies et du mystère précieux au sujet des indications des cachettes, des trouvailles et des trésors*, en l'edició bilingüe de KAMAL 1908, feta sobretot a partir d'un manuscrit del segle XV.

68 MISSLER 2006a; CASTRO 2007.

69 MISSLER 2006b.

70 CARO BAROJA 1992, 119-120; CASTRO 2007, 82.

71 Per al context català, CIFUENTES 2006, 223-229.

72 Per als territoris germànics, DILLINGER 2015. També ho indica OLIVER 2011, si bé no hi comparteixo la consideració que la cerca de tresors fos inicialment de caràcter tècnic i esdevingués màgica en el decurs de l'edat moderna (p. 322).

prodigiosament i hauria permès que Albà n'extragués una capseta extraordinàriament brillant. En tornar-la a deixar on era, el forat s'hauria tancat sense deixar rastre. Per tal de recordar-se del lloc, com li havia ordenat el protomàrtir anglès, l'home l'hauria marcat amb pedres.⁷³ Tant l'obertura de la terra per mitjans sobrenaturals com el senyalament de l'indret on es trobava la relíquia són detalls que recorden el relat de Gerbert evocat al començament d'aquest article.

El fet de senyalar el lloc on s'amaga un tresor per tornar-lo a buscar de nit o la seva revelació en somnis eren fórmules prou difoses perquè reapareguessin de manera paròdica en un dels *exempla* intercalats al *Dotzè del Crestià* d'Eiximenis. Un mercader que havia ofert una candela a una imatge del diable somnia que aquest el visita per agrair-li el gest i oferir-li el que vulgui. El mercader demana molts diners i el dimoni l'acompanya fins a un camp, on, cavant a terra, l'home troba una olla plena d'or. El diable li aconsella que la torni a amagar i marqui l'indret per tal de poder-la recuperar quan es faci de nit.⁷⁴ No cal dir que les intencions dels relats de Paris i d'Eiximenis són tan antagòniques com els seus protagonistes i els respectius desenllaços (moralitzant i escatològicament burlesc el del mercader). En qualsevol cas, ambdues històries són filles d'una mateixa tradició narrativa.

De fet, en tot el que fa referència a la descoberta de tresors hi ha elements comuns amb els relats d'*inventiones* de cossos sants i relíquies. Perquè aquests són, també, tresors.⁷⁵ D'una altra naturalesa, certament, però que igualment se solen amagar sota terra i es manifesten a través de fenòmens prodigiosos, com ara senyals lluminosos.⁷⁶ Com també es diu d'alguns tresors, de vegades es té coneixement del lloc on reposa la relíquia per mitjà de somnis, visions i aparicions que el revelen a una persona escollida.⁷⁷ Finalment, la troballa és confirmada i premiada per un fet miraculós, que pot anar acompanyat d'algun fenomen natural. Aquesta estructura argumental, que es convertiria en habitual d'aquest tipus de relats en l'Europa medieval, havia quedat codificada en una de les primeres i sens dubte la més coneguda de les descobertes, la del cos de sant Esteve (415), considerada el model del gènere.⁷⁸ La història d'aquesta *revelatio*, que compta amb un ampli *corpus* literari,⁷⁹ explica que el rabí Gamaliel havia recollit el cos del protomàrtir i l'havia enterrat en una tomba de la seva propietat, a Cafargamala, on acabarien també sepultats ell mateix, un seu fill i un nebot. Temps després, Gamaliel s'apareix insistentment en somnis al clergue Lluçia per revelar-li l'indret on es troben els cossos i com els podrà reconèixer, identificats per recipients d'or que contenen roses vermelles (Esteve), roses blanques (Gamaliel i el nebot Nicodem) i safrà blanc (el fill Abias). Com passa en tants relats hagiogràfics, Lluçia avisa el bisbe preceptiu, que serà testimoni de la descoberta. En començar a cavar al lloc determinat, la terra tremola i n'emana una olor boníssima, que en aquest cas cura miraculosament setanta homes de diverses malalties.

Si la revelació en somnis i els signes que permeten reconèixer la troballa són intercanviables amb un context relatiu als tresors, altres ingredients de l'episodi són també paragonables amb els de llegendes i cerques reals de tresors. Si el rei és el propietari de les riqueses materials del subsol, el bisbe

73 MATTHEUS PARISIENSIS, 301-305; BOZOKY 2013, 87-89.

74 EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, cap. CL, ed. WITTLIN 2005, I, 1. Eiximenis ho escrivia pocs anys després que Bartomeu de Tresbens enllestís el seu tractat sobre cerca de tresors i també sota l'impuls inicial del Cerimoniós.

75 DILLINGER 2012b, 36-42. Sobre les mariofanies com a tresors a la Mallorca d'època moderna, OLIVER 2011, 329-331, que analitza com després de l'edat mitjana i, sobretot, arran de la Contrareforma, diverses facetes de la religiositat entren en l'esfera de la cerca de tresors.

76 BOZOKY 2002 i 2013, 101-108.

77 SAINTYVES 1930, p. 35-50; BOZÓKY 2006, 211-217.

78 SAINTYVES 1930, 42; BOZÓKY 2006, 88 i 211; FREEMAN 2011, 33. Sobre les *inventiones*, tant en termes generals com per a l'anàlisi d'alguns casos i aspectes concrets: HELVÉTIUS 1999 i OTTER 1996.

79 BOVON 2003. El text de la *revelatio* hi té una vida pròpia, fins al punt que, com s'assenyala habitualment, en reculls com la *Llegenda daurada* i les seves versions apareix distanciat del que corresponen a la biografia del sant; cf. la versió catalana del XIII: «De Sent Esteve», *Vides de sants rosselloneses*, II, 79-87 i, força més enllà (III, 146-151), «Del trobament del cors de Sent Esteve».

té autoritat sobre les riqueses sacres, encara que també és destacable la participació de personatges regis en descobertes de relíquies.⁸⁰ La fortuna obtinguda amb els tresors equival al miracle guaridor. Altrament, la troballa implica, necessàriament, l'oblit previ del lloc de sepultura, per la raó que sigui. Perquè una altra circumstància –encara– que agermana descobertes de tresors i de cossos sants és el fet que sovint havien estat amagats o traslladats arran d'atacs i invasions i, com passava amb tombes d'èpoques remotes, s'oblidaven i es desconeixia el lloc on es trobaven fins que eren descobertes.⁸¹

Contemporàniament al relat de la *inventio* del cos de sant Esteve es va teixint la llegenda de la descoberta de la Vera Creu a Jerusalem temps després d'haver quedat oculta, mèrit que, a finals del segle IV, s'atribuiria a l'emperadriu Helena.⁸² Diversos detalls d'aquesta història, progressivament enriquida per nous episodis i personatges, resulten familiars a l'assumpte de què es tracta aquí. Encara que el seu paper i significat són diferents dels que s'observen en els relats relacionats amb tresors, algunes de les primeres versions patristiques de la història es refereixen a estàtues paganes erigides al Gòlgota. Rufí d'Aquileia (403) parla d'una estàtua de Venus, que Paulí de Nola (406) converteix al cap de poc en Júpiter.⁸³ La llegenda del jueu Judes, àmpliament difosa a partir del segle V en una versió de la *Inventio Crucis*, inclou alguns elements que no seran estranys en la literatura relativa als tresors: Judes es nega a revelar el lloc de la Crucifixió i argumenta que no el pot trobar perquè ha passat massa temps d'ençà dels fets. El torturen per fer-lo parlar (Eiximenis recomanava turmentar els moros «antics» de València al *Regiment*) i finalment accedeix a buscar-ne el lloc. Demana a Déu algun senyal i, acompanyada d'un estremiment de la terra, una olor boníssima indica el punt on Judes excavarà fins a trobar les creus. La de Crist serà identificada perquè fa ressuscitar un difunt. I, encara, a petició d'un nou senyal diví, un llampec terrible guia la descoberta dels claus.⁸⁴

Tots aquests tòpics narratius tenen el seu equivalent en les versions figuratives d'aquestes *inventioes*, que en termes generals formulen semblantment tota descoberta d'un cos sant i que incorporen els ingredients distintius necessaris en cada ocasió. Tres elements es repeteixen inevitablement: els personatges (solen ser dos o tres) que caven a terra amb pics i aixades, els cossos o les creus tot just descoberts en apartar-se la terra que els colgava, i el grup de testimonis del fet, entre els quals no sol faltar la corresponent autoritat eclesiàstica. Sovint, alguns dels assistents gesticulen meravellats, com és prescriptiu davant la contemplació d'un prodigi.

En la història de sant Esteve la comitiva és presidida pel bisbe de Jerusalem, a qui Gamaliel hauria comunicat la revelació. És així en dos retaules catalans dedicats al protomàrtir conservats al Museu Nacional d'Art de Catalunya i pintats amb un segle de diferència. Un és el de Santa Maria de Gualter, obra de Jaume Serra de cap a 1385 (fig. 4), i l'altre és producte del taller barceloní dels Vergós, quan s'acabava el segle XV i destinat a l'església de Sant Esteve de Granollers (fig. 5).⁸⁵ I passa també, amb les corresponents variants formals, en la pintura gòtica d'altres territoris.⁸⁶

Si es tracta de la *Inventio Crucis*, s'incorpora l'emperadriu Helena al grup que presència com les creus són desenterrades, com seria el cas, entre altres, a les *Hores de Milà-Torí* (fig. 6).⁸⁷ I els ingredi-

80 BOZÓKY 2006, 233-236.

81 HELVÉTIUS 1999, 295.

82 BAERT 2004. El mite compta amb versions diverses, que s'enriqueixen progressivament i coneixen una àmplia difusió.

83 BAERT 2004, 30-34. Altres autors coetanis (Eusebi de Cesarea, Jeroni, Sulpici Sever) també mencionen estàtues de divinitats paganes o de dimonis al Gòlgota (WILSON 1900, 63-65, 176).

84 BAERT 2004, 42-45.

85 RUIZ 1997 i YEGUAS 2019, respectivament.

86 A tall d'exemple i sense cap ànim d'exhaustivitat ni més detalls, es poden mencionar la predel·la de procedència desconeguda amb la història de sant Esteve atribuïda a Bernardo Daddi (c. 1345) (Pinacoteca Vaticana), el cicle de pintures murals de l'oratori dedicat al sant a Lentate sul Seveso (Lombardia), el compartiment del retaule tardogòtic (1490-1495) de San Esteban de los Balbases (Burgos) o, encara més tardà, un dels tapissos de la sèrie dedicada a sant Esteve del Musée de Cluny (París).

87 La freqüent –tot i que no consensuada– atribució a Jan van Eyck i una data a l'entorn de 1424 no se sostindrien si s'accepten els arguments en favor d'avançar la cronologia fins a 1450, cf. KRINSKY 2014 i 2015.

Fig. 4. Troballa del cos de sant Esteve.
Retaule de Santa Maria de Gualter. Jaume Serra, c. 1385. Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya (© Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 2020).

Fig. 5. Troballa del cos de sant Esteve. Retaule de Sant Esteve de Granollers. Taller dels Vergós, ca. 1495-1500. Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya (© Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 2020)

Fig. 6. La Invenció de la Creu. Hores de Milà-Torí, ca. 1450. Torí, Museo Civico d'Arte Antica, inv. núm. 47, f. 118 (Public Domain).

ents tornen a ser els mateixos –i és significatiu– quan es recrea el descobriment de la tomba d'Hermes Trismegist a Santa Sofia de Constantinoble. A mig camí entre la troballa hagiogràfica i la d'un tresor, la del cos del mag s'il·lustra seguint les pautes establertes per a les primeres en una de les exquisides il·lustracions bohèmies de principis del segle xv dels *Viatges* de John Mandeville (fig. 7).⁸⁸

Fig. 7. Descobriment de la tomba d'Hermes Trismegist a Santa Sofia de Constantinoble. Il·lustracions pels *Viatges de Mandeville*, Bohèmia, ca. 1410-1420. Londres, British Library, Add. MS 24189, f. 7
(© The British Library Board, Add. 24189).

El rerefons comú que associa troballes prodigioses sacres i profanes fa que les traduccions plàstiques de les primeres proporcionin, indirectament, el complement visual per a les relatives a tresors, per a les quals, com hem vist, el corpus és migrat fins al punt de ser pràcticament inexistent. L'admirable Matthew Paris va escriure repetidament, a Saint Albans, sobre el patró de la seva abadia i el

⁸⁸ C. 1410-1420 (Londres, British Library, Add. MS 24189), f. 7. KRÁSA 1983, s.p., lám. 21. Es tracta d'una sèrie de 28 il·lustracions en grisalla acolorida sobre pergami verd, sense acompanyament de text, basades en la versió txeca de 1420.

seu mentor Amphibalus, als quals s'ha fet referència al començament d'aquest apartat. En una de les ocasions, Paris ofereix la versió normanda versificada del relat de la descoberta del cos de sant Albà i l'acompanya amb una detallada il·lustració (fig. 8). Una i altra podrien ser ben bé la crònica de la descoberta d'un tresor:

Fig. 8. *Inventio* del cos de sant Albà. Matthew Paris, *Vie de Seint Auban*, ca. 1240. Dublín, Trinity College, MS 199, f. 59 (© The Board of Trinity College Dublin).

Crosent de besches e picois;
 Asaartent boisuns e bois
 Enportent zuches e racines;
 Ostent blestes, ostent espines;
 En hotes portent cailloz e tere.
 Ne finent de chercher e quere.
 Querent aval, querent amund.
 Li reis i est ki les sumunt,
 Tant k'est truvez li tresors
 E les reliques du seint cors...⁸⁹

89 «Excaven amb pales i pics / arrenquen arbustos i arbres / s'emporten soques i arrels / treuen esbarzers, treuen espines / en cistells porten rocs i terra. / No paren de cercar i buscar / cerquen avall, cerquen amunt. El rei els vigila. / Fins que troben el tresor i les reliques del sant cos...», La versió catalana i la cursiva són meves. El manuscrit és la *Vie de Seint Auban* (Dublin, Trinity College, ms. 177 –olim E.i. 40–, f. 59); cf. McCulloch 1981. Analitza la *inventio* en el seu context, així com els paral·lelismes entre les *inventiones* angleses del segle XII i les del cos de sant Esteve i de la Vera Creu, Otter 1996, 23-58.

BIBLIOGRAFIA

(Fonts)

- BARTOMEU DE TRESBENS, *Tractat d'astrologia* (ed. Joan VERNET & David ROMANO), Barcelona, Biblioteca Catalana d'Obres Antiques, 1957-1958, 2 vols.
- BETHMANN, D.L.C., *Sigeberti Gemblacensis Chronica cum continuationibus*, Hannover, Monumenta Germaniae Historica, VIII (Scriptores, VI), 1844.
- BEUTER, Pere Anton, *Segunda parte de la Corónica General de España y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*, València, Joan de Mey Flandro, 1551.
- CUNQUEIRO, Álvaro, *Tesoros y otras magias*, Barcelona, Tusquets, 1984.
- EIXIMENIS, Francesc, *Regiment de la cosa pública* (ed. P. DANIEL DE MOLINS DE REI) Barcelona, Barcino, 1927 (Els Nostres Clàssics, 27).
- EIXIMENIS, Francesc, *Dotzè llibre del Crestià* (ed. Curt WITTLIN *et al.*), Girona, Col·legi Universitari de Girona–Diputació de Girona, 1986-1987, 2 vols.
- Gesta romanorum: exempla europeos del siglo XIV* (ed. Ventura de la TORRE RODRÍGUEZ & Jacinto LOZANO ESCRIBANO), Madrid, Akal, 2004.
- GILI, Joan (ed.), *Lapidari. Tractat de pedres precioses*, Oxford, The Dolphin Book, 1977.
- GIVANEL MAS, Joan, «Un exemplar raríssim de la història de Garí, fundació de Montserrat i miracles de la Mare de Déu», *Analecta Montserratensia*, III (1919), 272-316.
- GUILLEM DE MALMESBURY, *Gesta Regum Anglorum atque Historia Novella* (ed. Thomas Duffus Hardy), Londres, Samuel Bentley, 1840.
- GUILLEM DE MALMESBURY, *William of Malmesbury's Chronicle of the Kings of England* (ed. John Allen GILES), Londres, Henry G. Bohn, 1847.
- GUTIÉRREZ MARTÍNEZ, María del Mar, «Edición del *Libro de los exemplos por A.B.C.*», *Memorabilia*, 13 (2011), 1-216.
- Livre des perles enfouies et du mystère précieux au sujet des indications des cachettes, des trouvailles et des trésors* (ed. Ahmed Bey KAMAL), El Caire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1907, 2 vols.
- Las mil y una noches* (ed. Joan VERNET), Barcelona, Planeta, 1990, 2 vols.
- Liber Sancti Jacobi «Codex Calixtinus»* (trad. Abelardo MORALES & Casimiro TORRES & Julio FEO; rev. Juan J. MORALES & María José GARCÍA BLANCO), Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2004.

LLEÓ L'AFRICA, *De l'Afrique, contenant la description de ce pays*, Paris, Imprimé aux frais du Gouvernement, 1830, 4 vols.

MATTHEUS PARISIENSIS, *Chronica Majora, Volume II (A.D. 1067 to A.D. 1216)* (ed. Henry Richards LUARD, Londres, Longman & Co., 1874.

RODRIGO LIZONDO, Mateu & Jaume RIERA SANS, *Col·lecció documental de la Cancelleria de la Corona d'Aragó. Textos en llengua catalana (1291-1420)*, València, Universitat de València, 2013 (Fonts Històriques Valencianes).

ROBERTI, Melchiorre, «Intorno alla scoperta di tesori in Sardegna: ricerche di storia e di diritto con documenti inediti», *Archivio Storico Sardo*, VI/4 (1910), 391-442.

RUBIÓ I LLUCH, Antoni, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-egal*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1908-1921, 2 vols (ed. facsimil, Barcelona, 2000).

STRYPE, John, *Annals of the Reformation and establishment of religion, and other various occurrences in the Church of England, during Queen Elizabeth's happy reign, together with an appendix of original papers of state, records, and letters*, Clarendon Press, Oxford, 1824, 4 vols.

THOMAS WALSINGHAM, *Historia Anglicana*, (ed. Henry Riley THOMAS), Londres, Longman, Green, Longman, Roberts and Green, 1863.

TOLOSA, Lluïsa & Ximo COMPANY & Lluís ALIAGA (dirs.), *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna, III (1401-1425)*, València, Universitat de València, 2011 (Fonts Històriques Valencianes).

Vides de sants rosselloneses (ed. Charlotte S. MANEIKIS KNIAZZEH & Edward J. NEUGAARD), Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1977, 3 vols.

(Estudis)

ARAGÓ CABAÑAS, Antoni-Maria, «Licencias para buscar tesoros en la corona de Aragón», *Martínez Ferrando archivero. Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Barcelona, Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, 1968, 7-21.

ARASA I GIL, Ferran & Pere P. RIPOLLÉS I ALEGRE, «Troballes de tresors a les comarques septentrionals del país Valencià», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonenca*, 20 (1999), 309-316.

- ARMANGUÉ I HERRERO, Joan, «Recerques de tresors a l'Alguer: les cançons del «Sidadu» (1820-1847)», *Estudis de llengua i literatura catalanes, XXXVIII (Homenatge a Arthur Terry, 2)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, 159-183.
- ARMANGUÉ I HERRERO, Joan (cur.), *Arxiu de tradicions de l'Alguer*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001 (Biblioteca Milà i Fontanals, 39).
- BAERT, Barbara, *A Heritage Of Holy Wood. The Legend Of The True Cross In Text And Image*, Brill, Leiden, 2004.
- BARRIOS AGUILERA, Manuel, «Tesoros moriscos y picaresca», *Espacio, Tiempo y Forma, serie IV, Historia moderna*, 9 (1996), 11-24.
- BERNAT I ROCA, Margalida & Jaume SERRA I BARCELÓ, ««Les coves on los moros estaven». Els darrers nuclis de resistència dels vençuts (1230-1242)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 57 (2001), 29-48.
- BOVON, François, «The Dossier on Stephen, the First Martyr», *The Harvard Theological Review*, 96/3 (2003), 279-315.
- BOZOKY, Edina, «La lumière des reliques», *PRISMA. Recherches sur la littérature d'imagination au Moyen Âge*, 18 (2002), 15-30 (reed. BOZOKY, Edina, *Le Moyen Âge miraculeux. Étude sur les légendes et les croyances médiévales*, Paris, Riveneuve, 2010, 97-110).
- BOZOKY, Edina, *La politique des reliques. De Constantin à Saint-Louis*, Paris, Beauchesne, 2006.
- BOZOKY, Edina, *Miracle! Récits merveilleux des martyrs et des saints*, Paris, Vuibert, 2013.
- BUTLER, Eliza Marian, *El mito del mago*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997 (1948).
- CAMILLE, Michael, *The Gothic idol. Ideology and Image-Making in Medieval Art*, Cambridge-Nova York, Cambridge University Press, 1989.
- CARO BAROJA, Julio, «Los plomos del Sacromonte», *Las falsificaciones de la Historia (en relación con la de España)*, Barcelona, Seix-Barral, 1992, 115-159.
- CARRERAS I VIGORÓS, Enric *et al.*, «L'església de Sant Basili. Roses, Alt Empordà», *Anuari de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 32 (1999), 83-97.
- CASTRO VICENTE, Félix Francisco, «O Livro de San Cibrán. Unha realidade no imaxinario popular», *Murguía. Revista galega de historia*, 12 (2007), 69-104.
- CHABÁS BERGÓN, Josep, «L'activitat astronòmica a l'època del rei Pere (segle XIV)», J. VERNET & R. PARÉS (dirs.), *La ciència en la història dels Països Catalans, vol. 1, Dels àrabs al Renaixement*, Barcelona-València, Institut d'Estudis Catalans–Universitat de València, 2004, 483-514.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i al Renaixement*, Barcelona-Palma, Universitat de Barcelona–Universitat de les Illes Balears, 2006.
- COMPARETTI, Domenico, *Virgilio nel Medio Evo, vol. I*, Livorno, Francesco Vigo, 1872.
- CORTADELLAS, Anna, *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d'Aragó (segles XIII-XVI)*, Barcelona, Curial–Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.
- DAWKINS, Richard MacGillivray, «Ancient statues in mediaeval Constantinople», *Folklore*, 35/3 (1924), 209-248.
- DILLINGER, Johannes, «Dowsing from the Late Middle Ages to the Twentieth Century: The Practices, Uses and Interpretations of an Element of European Magic», *Studies in History*, 28/1 (2012a), 1-17.
- DILLINGER, Johannes, *Magical Treasure Hunting in Europe and North America. A History*, Londres, Palgrave Macmillan, 2012b.
- DILLINGER, Johannes, «The Good Magicians: Treasure Hunting in Early Modern Germany», K. A. EDWARDS (ed.), *Everyday Magic in Early Modern Europe*, Milton Park–Nova York, Routledge, 2016, 105-125.
- DILLINGER, Johannes, «The Divining Rod: Origins, Explanations and Uses in the Thirteenth to Eighteenth Centuries», L. KALLESTRUP & R. TOIVO (eds.), *Contesting Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe*, Londres, Palgrave Macmillan, 2017, 127-143 (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic).
- DYM, Warren Alexander, *Divining Science. Treasure Hunting and Earth Science in Early Modern Germany*, Leiden, Brill, 2011.
- EVANS, Joan, *Magical Jewels of the Middle Ages and the Renaissance Particularly in England*, Oxford, Clarendon Press, 1922.
- FAJARNÉS, Enrique, «Supuesta virtud de las ramas de avellano (1386)», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 8, 246 (1900), 357.
- FREEMAN, Charles, *Holy Bones, Holy Dust. How relics shaped the History of Medieval Europe*, New Haven–Londres, Yale University Press, 2011.
- GARRIGA, Joaquim, «L'antic retaule major de Sant Esteve de Granollers, dels Vergós», *Lauro. Revista del Museu de Granollers*, 15 (1998), 15-35.
- GIRALT, Sebastià, «Màgia medieval en occità i llatí. El Libre de puritats i els altres escrits del còdex Barberiniano Latino 3589», A. ALBERNI *et al.* (eds), *El saber i les llengües vernacles a l'època de Lluís i Eiximenis: estudis ICREA sobre vernacularització*,

- Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012, 201-216.
- GIRALT, Sebastià, «Magic in Occitan and Latin in ms. Vaticano, BAV, Vat. lat. 3589», *Revue d'histoire des textes*, 9 (2014), 221-272.
- GIRALT, Sebastià, «Drawing from the marrow of the authors of astrology: The sources of Bartomeu de Tresbens, Astrologer to King Pere the Ceremonious of Aragon», J.-P. BOUDET & M. OSTORERO & A. PARAVICINI-BAGLIANI (eds.), *De Frédéric II à Rodolphe II. Astrologie, divination et magie dans les cours (XIIIe-XVIIe siècle)*, Florència, SISMEL-Edizioni del Galluzzo, 2017, 71-96 (Micrologus Library, 85).
- GIRALT, Sebastià, «Astrologia aplicada a la recerca de tresors: el *Libel d'investigació de tresors* de Bartomeu de Tresbens», *eHumanista/IVITRA* 14 (2018a), 761-793.
- GIRALT, Sebastià, «Astrology in the service of the crown: Bartomeu de Tresbens, physician and astrologer to King Pere the Ceremonious of Aragon», *Journal of Medieval History*, 44-I (2018b), 1-27.
- GREENHALGH, Michael, «Travellers' Accounts of Roman Statuary in the Near East and North Africa: From Limbo and Destruction to Museum Heaven», T. M. KRISTENSEN & L. STIRLING (eds.), *The Afterlife of Greek and Roman Sculpture. Late Antique Responses and Practices*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2016, 330-348.
- GRAF, Arturo, *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del Medio Evo*, Giovanni Chiantore, Torí, 1923.
- HALLEUX, Robert, «Le cristal dans les traditions lapidaires», J. TOUSSANT (dir.), *Pierre de lumière. Le cristal de roche dans l'Art et l'Archéologie*, Namur, Musée des Arts anciens du Namurois-Société Archéologique de Namur, 2007, 45-55.
- HELVÉTIUS, Anne-Marie, «Les inventions de reliques en Gaule du Nord (IXe-XIIIe siècle)», E. BOZOKY & A.-M. HELVÉTIUS (eds.), *Les reliques. Objets, cultes, symboles*, Brepols, Turnhout, 1999, 293-311.
- IRWIN, Robert, *The Arabian Nights. A Companion*, Londres-Nova York, I.B. Tauris, 2004 (1994).
- KRÁSA, Josef, *The Travels of Sir John Mandeville. A Manuscript in the British Library*, Nova York, George Braziller, 1983.
- KRINSKY, Carol Herselle, «The Turin-Milan Hours: Revised Dating and Attribution», *Journal of Historians of Netherlandish Art*, 6-2 (2014), s.p. (<https://jhna.org/articles/turin-milan-hours-revised-dating-attribution/>)
- KRINSKY, Carol Herselle, «Why Hand G of the Turin-Milan Hours was not Jan van Eyck», *Artibus et Historiae*, 71 (2015), 31-60.
- MANUWALD, Henrike, «Pictorial narrative in legal manuscripts? The Sachsenspiegel manuscript in Wolfenbüttel», *Word & Image*, 23/3 (2007), 275-289.
- MARTÍNEZ FERRANDO, J. Ernesto, *Jaime II de Aragón. Su vida familiar*, Barcelona, CSIC, 1948.
- MCCULLOCH, Florence, «Saints Alban and Amphibalus in the Works of Matthew Paris: Dublin, Trinity College MS 177», *Speculum*, 56/4 (1981), 761-785.
- MISSLER, Peter, «Las hondas raíces del Ciprianillo. 2ª parte: los grimorios», *Culturas Populares. Revista Electrónica*, 3 (2006a), s.p. (<http://www.culturaspopulares.org/textos3/articulos/missler.htm>)
- MISSLER, Peter, «Tradición y parodia en el Millonario de San Ciprián, primer recetario impreso para buscar tesoros en Galicia», *Culturas Populares. Revista Electrónica*, 2 (2006b), s.p. (<http://www.culturaspopulares.org/textos2/articulos/missler.htm>)
- OLDONI, Massimo, *Gerberto e il suo fantasma. Tecniche della fantasia e della letteratura nel Medioevo*, Nàpols, Liguori, 2008.
- OLIVER I MORAGUES, Manuel, «Identidad y territorio: La búsqueda de tesoros en un reino hispano de frontera», M. BERTRAND & N. PLANAS (coords.), *Les sociétés de frontière: de la Méditerranée à l'Atlantique: XVIe-XVIIIe siècle*, Madrid, Casa de Velázquez, 2011, 319-334.
- OTTER, Monika, *Inventiones. Fiction and Referentiality in Twelfth-century English Historical Writing*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1996.
- PALACIOS MARTÍN, Bonifacio, «El tesoro real de la Corona aragonesa y su función económica. Época de formación», *Homenaje a José María Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado*, *Estudios medievales*, II, Saragossa, Anubar Ediciones, 1977, 279-303.
- RIU-BARRERA, Eduard, «L'arqueologia a Lleida i a la Catalunya de ponent. Origen i evolució fins a la fi de la dictadura franquista», *Revista d'arqueologia de Ponent*, 4 (1994), 117-138.
- ROCA, Josep M., «Johan I i les supersticions», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXI/72 (1921), 125-169 (reed. *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 11, 1929, 363-415).
- ROCA, Josep M., «La reyna empordanesa», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10 (Sobiranes de Catalunya, recull de monografies històriques) (1928), 2-211.
- SADAN, Joseph, «Background, date and meaning of the story of the Alexandrian lover and the magic lamp. A little-known story from Ottoman times, with a partial resemblance to the story of Aladdin», *Quaterni di Studi Arabi*, 19 (2001), 173-192.

- SAINTYVES, Pierre, *En marge de la Légende dorée: songes, miracles et survivances. Essai sur la formation de quelques thèmes hagiographiques*, Paris, Librairie Critique Émile Nourry, 1930.
- SANXO, Pere A., «Permís a Umbert des Fonollar per cercar tresors amagats (1385)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 10 (1903-1904), 288-289.
- SAUNDERS, Corinne J. *Magic and the Supernatural in Medieval English Romance*, Cambridge, D.S. Brewer, 2010.
- STONES, Alison, *Gothic Manuscripts, 1260-1320*, Londres, Harvey Miller, 2013-2014, 2 vols. (A Survey of Manuscripts Illuminated in France)
- SUÁREZ LÓPEZ, Jesús, *Tesoros, ayalgas y chalgueiros. La fiebre del oro en Asturias*, Gijón, Fundación Municipal de Cultura, Educación y Universidad Popular, 2001.
- TEROL REIG, Vicent, «A la recerca de tresors. Excavacions medievals al País Valencià, 1404-1471», *Intervenció i patrimoni. Estudis per a la difusió i protecció del llegat històric*, 1 (1997), 149-162.
- TOMASI, Michele, «Des trésors au Moyen Âge: enjeux et pratiques, entre réalités et imaginaire», *Perspective*, 1 (2009), 137-141.
- TRUITT, Elly R., *Medieval Robots. Mechanism, Magic, Nature, and Art*, Filadèlfia, University of Pennsylvania Press, 2015.
- WILSON, Charles William, *Golgotha and the Holy Sepulchre*, Londres, The Committee of the Palestine Exploration, 1900.
- WRIGHT Thomas, «On Antiquarian Excavations and Researches in the Middle Ages», *Archaeologia*, 30 (1844), 438-457.
- ZIOLKOWSKI, Jan M. & Michel C. J. PUTNAM, *The Virgilian Tradition. The First Fifteen Hundred Years*, New Haven-Londres, Yale University Press, 2008.